
Harry Weinberg

DE HUISNIJVERHEID IN DE TEXTIELSECTOR TUSSEN VAALS EN EIJDEN ROND 1800

Abstract

In the eighteenth century the economic region comprising the city of Aachen and the towns of Eupen and Verviers (now in Belgium) was a centre of European importance for the production of fine woollen fabrics. The traditional view is that everywhere spinning and weaving were largely subcontracted to a rural cottage industry, as a parttime occupation. This article concentrates on a small rural region to the west of Aachen, now the most southern part of the Netherlands, and investigates what the actual contribution of the local cottage industry was to textile production, mainly on the basis of census lists from the period around 1800. Its findings show that weaving was not an activity of any importance in this rural area, whereas spinning was a fulltime occupation for many women as well as men. The first conclusion is also applicable to the rural communities around Aachen, while the second is not, as spinning was concentrated in the city.

Inleiding

In de regio met als belangrijkste centra van activiteit Aken, Monschau, Eupen en Verviers bevond zich in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw een concentratie van textielnijverheid die van Europees belang was, met name wat de productie van fijne wollen stoffen betreft. Het dorp Vaals was, als kleiner maar niet onbelangrijk centrum van activiteit, onderdeel van die grensoverschrijdende economische regio, waarvan de invloed zich ook korte tijd tot het dorp Eijsden uitstrekte. Volgens de in de literatuur overheersende opvatting vonden het weven en spinnen grotendeels niet in de genoemde centra plaats, maar daarbuiten. Deze activiteiten werden beoefend als huisnijverheid, vaak als nevenactiviteit van armere boerengezinnen: de mannen namen vooral in de wintermaanden het weven op zich, terwijl vrouwen en kinderen zich bezighielden met het spinnen. Deze opvatting is gebaseerd op al oudere Duitse en Belgische literatuur over delen van de regio.¹ In Nederlandstalige publicaties is de aandacht voor deze huisnijverheid beperkt en wordt vaak aangenomen dat beweringen in de literatuur over Monschau, het hertogdom Limburg of Verviers ook van toepassing kunnen worden geacht voor het nu Nederlandse deel van de genoemde regio. De vaak aangehaalde publi-

1 Te noemen zijn onder andere een gepubliceerd reisverslag uit 1790 van G. Forster (zie hierna) en twee vaak aangehaalde publicaties: E. Barkhausen, *Die Tuchindustrie in Montjoie* (Aken 1925) en L. Deschesne, *Industrie drapière de la Vesdre avant 1800* (Parijs/Luik 1926).

Afb. 1: De kantons Eijsden en Wittem in 1796 [Kaartontwerp door Marnix Haesen]

caties van J.C.G.M. Jansen geven die heersende opvatting duidelijk weer.²

Gericht onderzoek naar deze vormen van huisnijverheid in het nu Nederlandse deel van de genoemde vroegere economische regio ontbreekt. In deze bijdrage wordt onderzocht wat de aard en de omvang waren van weven en spinnen als huisnijverheid in de textielsector in het grotendeels landelijke gebied van Vaals tot Eijsden in het laatste kwart van de achttiende en het eerste decennium van de negentiende eeuw, en wat de samenstelling was van de betrokken groep werkenden. Ter vergelijking zullen ook gegevens van andere delen van de genoemde economische regio in de beschouwing worden betrokken. Kwantitatieve gegevens die ontleend worden aan inwonerslijsten dienen als basis voor deze analyse. Voor belangrijke bevindingen, zoals de geringe huisnijverheid wat het weven betreft, het grote aandeel van mannen in het spinnen, en opvallende concentraties van spinners in delen van het onderzochte gebied, zullen verklaringen worden gezocht.

2 Bijvoorbeeld: J.C.G.M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800*, Maaslandse Monografieën 30 (Assen 1979) 194-195, 206 en 239. De bijdrage van Knotter uit 2015, die een overzicht geeft van de ontwikkeling van de textielnijverheid in deze periode, wijkt, wat de huisnijverheid betreft, niet van die bestaande opvatting af. A. Knotter, 'Land van veel grenzen. Territorialiteit en textielindustrie tussen Maas en Rijn in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw', in: *Limburg Een geschiedenis*, Deel 2 (Maastricht 2015) 325-347.

De voornaamste gebruikte bronnen en hun beperkingen

Bij gebrek aan bruikbare economische statistieken voor de onderzochte periode moeten andere bronnen benut worden. Uit de Franse Tijd (1794-1814) zijn talrijke lijsten van inwoners van gemeenten beschikbaar, die ook gegevens over het uitgeoefende beroep bevatten. Maar alleen voor het jaar 1796, toen het te onderzoeken gebied de Franse kantons Wittem en Eijsden vormde, zijn er voor het hele gebied gegevens. Dat jaar wordt daarom centraal gesteld.³ Het kanton Wittem telde toen 8.552 inwoners, het kanton Eijsden 3.633. Voor de textielnijverheid was 1796 nog een relatief goed jaar en geen conjunctureel dieptepunt, voordat de Tweede Coalitieoorlog de jaren 1798-1802 tot crisisjaren maakte. Een inwonerslijst van vóór de Franse Tijd is er voor het toenmalige graafschap Wittem. Daarin staat ook het grondbezit vermeld. De lijsten uit de Franse Tijd bevatten als belangrijkste gegevens over personen de leeftijd, burgerlijke staat, beroep, en voor een deel ook de plaats van herkomst. De voornaamste gebruikte bronnen voor het onderzochte gebied zijn:

- Inwonerslijst van het graafschap Wittem (inclusief Eys) uit het jaar 1776;⁴
- Inwonerslijsten uit het jaar 1796 voor het kanton Wittem, dat de zes gemeenten Vaals, Wittem (met Eys en Epen), Wijlre, Gulpen, Margraten en Slenaken omvatte;⁵
- Inwonerslijsten uit het jaar 1796 voor het kanton Eijsden, dat de negen gemeenten Eijsden, Mesch, Breust, Rijckholt, Oost, Gronsveld, Cadier, Mheer en Noorbeek omvatte;⁶
- Inwonerslijst voor de gemeente Vaals uit het jaar 1807;⁷
- Inwonerslijst voor de gemeente Wittem uit het jaar 1809 (Wittem met Eys; Epen ontbreekt).⁸

Voor het in kaart brengen van aard en omvang van de beroepsbevolking kennen

3 De niet uitgegeven doctoraalscriptie van J.G.Th.M. Beyers, 'De beroepsstructuur van Zuid-Limburg in 1796' (1980), heeft de gegevens voor zeven Zuid-Limburgse kantons (Oirsbeek, Meerssen, Heerlen, Rolduc, Valkenburg, Eijsden en Wittem) in kaart gebracht, maar de tellingen bevatten soms fouten. De gegevens van het kanton Eijsden zijn gepubliceerd in: H. Boersma, *De bevolking van het kanton Eijsden in 1796* (Maastricht 2002).

4 HCL-Maastricht, 01.194 Vrije Rijksheerlijkheid Wittem, inv.nr. 1021.

5 HCL-Maastricht, 03.01 Frans Archief, inv.nrs. 1062a - 1062g.

6 HCL-Maastricht, 03.01 Frans Archief, inv.nrs. 1037a - 1037i.

7 Gemeentearchief Vaals (1698-1929), inv.nr. 1873. Het kanton Wittem was in 1802 opgegaan in het grotere kanton Gulpen.

8 HCL-Heerlen, T407 Gemeente Wittem 1797-1931, inv.nrs. 1196 - 1198.

deze bronnen hun beperkingen. In de Franse Tijd gaf elke ambtenaar zijn eigen invulling aan de telling wat het gegeven 'état ou profession' (burgerlijke staat of beroep) betrof. Vaak wordt alleen het beroep van het hoofd van het huishouden vermeld en voor de andere gezinsleden of medebewoners, tenzij het om personeel gaat, alleen hun relatie met het gezinshoofd (echtgenote, kind, zus, schoonmoeder). Ook bij alleenstaande vrouwen vermelden sommige lijsten alleen hun burgerlijke staat (weduwe, ongehuwd). Hoewel personen vanaf twaalf jaar in de tellingen individueel worden vermeld, is bij (thuiswonende) personen jonger dan vijftientig jaar hoogst zelden een beroepsactiviteit vermeld.⁹ Kinderarbeid wordt nauwelijks geregistreerd. Met name wat het aandeel van vrouwen in de beroepsbevolking betreft, zal in bijna alle gebruikte tellingen sprake zijn van ernstige onderschatting. Verder worden nevenactiviteiten alleen zichtbaar in de lijst uit 1776 voor Wittem, waarin meerdere activiteiten van één persoon worden vermeld, terwijl de lijsten uit de Franse Tijd zich alle beperken tot één activiteit. Dat maakt het moeilijk om volledig zicht te krijgen op de mogelijk vaak als nevenactiviteit beoefende huisnijverheid. De genoemde beperkingen maken de gegevens echter niet ongeschikt voor het trekken van conclusies over de huisnijverheid, zolang het voorbehoud met betrekking tot de volledigheid ervan niet uit het oog wordt verloren.

De textielnijverheid in het onderzochte gebied

Hoewel gesproken kan worden van één economische regio van textielnijverheid, bestonden er daarbinnen verschillende specialisaties en een grote verscheidenheid aan producten. Alleen al daarom is het gevaarlijk om uniformiteit in de structuur van het productieproces te veronderstellen en gegevens over huisnijverheid in het ene deel van de regio van toepassing te achten op andere delen.

Het is aannemelijk dat de omvang van de textiele huisnijverheid in het onderzochte gebied is beïnvloed door de opkomst en bloei van de productie van fijne lakens in Vaals, terwijl in het westelijk deel de invloed van Eijsden misschien merkbaar zal zijn geweest. Daarom wordt eerst een korte schets gegeven van de relevante ontwikkelingen in Vaals en Eijsden, en wordt, wat Vaals betreft, geprobeerd een indruk te krijgen van het belang van de daar bestaande textielnijverheid, en daarmee van de mogelijke invloed op het platteland.

9 Omdat in de lijsten uit de Franse Tijd alle personen van twaalf jaar en ouder individueel worden vermeld, is de verdeling twaalf jaar of ouder / jonger dan twaalf als norm genomen bij de presentatie van gegevens.

Een lijst uit het jaar 1665 van de inwoners van de bank Vaals vermeldt in het dorp één wolwever en buiten het dorp vijf linnenwevers.¹⁰ Daarna kwam de ontwikkeling op gang. In 1676 bestond in Vaals al een lakenververij, eigendom van een protestantse ondernemer uit Burtscheid.¹¹ Protestantse immigranten brachten in de eerste helft van de achttiende eeuw verdere (kleinschalige) textielnijverheid naar Vaals, waarbij het waarschijnlijk vooral om het weven van laken ging. In de tweede helft van de achttiende eeuw kende de lakennijverheid in Vaals een bloeiperiode. De Franse Tijd bracht problemen doordat afzetgebieden tijdelijk verloren gingen, met name tijdens oorlogen, maar Vaals bleef in de onderzochte periode groeien. De bevolking van het dorp steeg tussen 1796 en 1807 van 905 naar 1155 inwoners, een toename van 28 procent. Die groei werd voor een belangrijk deel veroorzaakt door immigratie.¹² In Eijsden waren in het laatste kwart van de achttiende eeuw twee ondernemers, afkomstig uit Monschau en het daarbij gelegen Imgenbroich, met nevenvestigingen actief.¹³ Deze lakennijverheid startte in 1777, maar lijkt in 1796 al beperkt tot één vestiging.¹⁴ Er zijn geen gegevens die een indicatie van het belang ervan zouden kunnen geven.

Wat het relatieve belang van de centra (inclusief Vaals) in de economische regio was, is niet exact vast te stellen, omdat betrouwbare productiecijfers ontbreken. In de literatuur zijn allerlei cijfers en schattingen te vinden die niet zonder meer betrouwbaar zijn. De aantallen geschoolde werkkrachten, waarvoor de inwonerslijsten uit de Franse Tijd, met al hun gebreken, de meest betrouwbare bron zijn, kunnen echter een indicatie geven van het relatieve belang en van de invloed die een centrum op het omliggende platteland zou kunnen hebben wat huisnijverheid betreft. Er mag echter, zoals al gezegd, niet voetstoots worden aangenomen dat de structuur van nijverheid en huisnijverheid in en rond alle productiecentra gelijk was. Het aantal wevers lijkt daarom minder geschikt als indicator. Het aantal lakenscheerders lijkt wel een geschikt gegeven, omdat het scheren overal hoofdzakelijk in de centra gebeurde en geen typische huisnijverheid was. Lakenscheerders waren geschoolde krachten, zodat zij in de lijsten onderscheiden zullen zijn van vage categorieën als *ouvrier* (werkmans) en *journalier* (dagloner). Onderstaand cirkeldiagram geeft een indicatie van het relatieve belang van een aantal productiecentra op basis

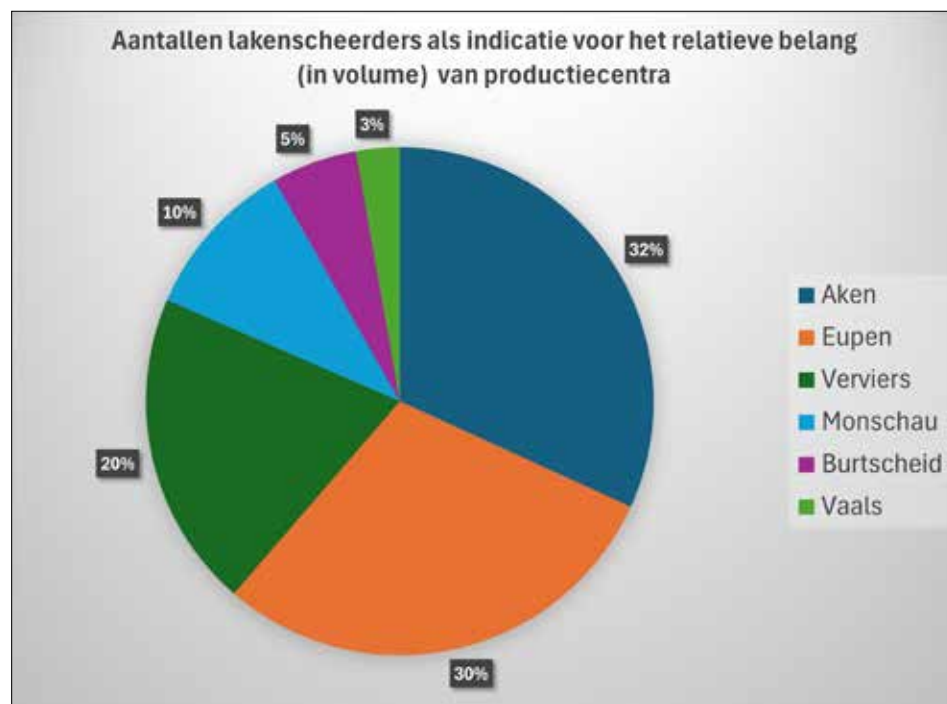
10 HCL-Maastricht, 01.075 LvO, inv.nr. 9580.

11 HCL-Maastricht, 01.075 LvO, inv.nr. 9511, 40-42 (digitale afbeelding nr. 23).

12 Het aantal kinderen jonger dan twaalf jaar steeg volgens de inwonerslijsten slechts met 7 procent en hun aandeel in de bevolking daalde van 34 naar 28 procent.

13 Knotter, 'Land van veel grenzen', 337.

14 De inwonerslijst van dat jaar vermeldt, behalve één wever en een klein aantal spinners, geen personen die actief waren in de textielnijverheid. Toch werd M.H. Felser bij zijn huwelijk op 5 juni 1797 nog als 'bedrijfsleider lakenfabriek' betiteld. HCL-Maastricht, 12.026 Burgerlijke Stand in Limburg: Eijsden, Huwelijksakten.

Afb. 2: Cirkeldiagram van aantallen lakenscheerders als indicatie van het relatieve belang (in volume) van productiecentra

van het aantal lakenscheerders volgens inwonerslijsten uit de jaren 1796-1812.¹⁵ Er zijn geen lijsten voor alle centra voor hetzelfde jaar, zodat deze spreiding over diverse jaren onvermijdelijk is en de percentages slechts ruw en indicatief zijn.¹⁶

De opdrachtgevers

Wie waren de directe opdrachtgevers voor de huisnijverheid? Om die vraag te kunnen beantwoorden, moet iets gezegd worden over de structuur van het productieproces. In de lakennijverheid speelde het zogenaamde *putting-out* systeem

- 15 Aken (1812) 608; Eupen (1798) 564; Verviers (1806) 386; Monschau met Imgenbroich (1799) 196; Burtscheid (1812) 104; Vaals (1796) 53. Bron voor Aken: C. Erdmann, *Aachen im Jahre 1812* (Stuttgart 1986). Voor Burtscheid: idem, *Burtscheid zur französischen Zeit* (Aken 1997). Voor Eupen: Staatsarchiv Eupen, 3-138 Stadt Eupen (Französische Zeit), inv.nr. 7-17. Voor Vaals: zie hiervoor. Voor Monschau/Imgenbroich: LNRW, Abteilung Rheinland, AA 0633 Roer-Departement, inv.nr. 1703 I. Voor Verviers: P. Lebrun e.a., *Essai pour la révolution industrielle en Belgique 1770-1847*, Reeks: Histoire quantitative et développement économique de la Belgique II, 1 (Brussel 1979) 228-233.
- 16 De grafiek geeft geen volledig beeld van de economische regio, omdat er ook nog allerlei niet vermelde secundaire centra waren (zoals Hodimont en Dison bij Verviers, en Düren bij Aken).

een rol, waarbij de opdrachtgevers eigenaar bleven van de wol (die een belangrijk deel van de kostprijs vormde) en van halffabricaten.¹⁷ In het Duits worden deze grote ondernemers *Verleger* genoemd. Zij waren de feitelijke financiers van het productieproces en bedienden de verre afzetmarkten, waar lange financieringstermijnen golden en grote debiteurenrisico's bestonden. De eerste productiestappen, de fase tot en met het weven, besteedden zij vaak geheel of gedeeltelijk uit, niet elke stap apart, maar als totaal. Alleen de voor de kwaliteit essentiële laatste productiestappen, het verven, scheren en persen, voerden zij vaak in eigen beheer uit, hoewel ook die bewerkingen konden worden uitbesteed. Volgens Lebrun bood de eerste fase van de productie, per weefstoel, werk aan twee wevers en nog negen andere personen, onder wie diverse spinners.¹⁸ De eerste fase kenmerkte zich door de rol van de zogenaamde 'bazen', in de regio een bekend fenomeen.¹⁹ In Waals gebied werden zij *façonnaires* genoemd. Zij vormden een flexibele laag van, in principe, zelfstandige kleinere ondernemers, die werden betaald per geweven laken. Deze 'bazen' waren waarschijnlijk de opdrachtgevers voor de huisnijverheid. Zij lieten de wol (vaak dus eigendom van de *Verleger*) wassen en bewerken vóór het spinnen, zetten spinners aan het werk en daarna wevers, en leverden het geweven laken, als halffabricaat, aan de *Verleger*.²⁰

Waar wij in 1796 de opdrachtgevers voor de (zoals hierna zal blijken) talrijke spinners in het onderzochte gebied moeten zoeken, is niet met zekerheid te zeggen. Behalve fabrikanten en 'bazen' in Vaals kunnen bedrijven in het zuidelijker gelegen Land van Dalhem en in Maastricht, waar de textielnijverheid in de tweede helft van de achttiende eeuw belangrijker was geworden, opdrachtgevers zijn geweest. Ook andere centra komen nog in aanmerking. De huisnijverheid ten dienste van een bepaald productiecentrum kon op enige afstand plaatsvinden. Zo lieten fabrikanten in Monschau voor een deel spinnen in het hertogdom Limburg.²¹ In 1796 zouden 45 spinners (m/v) in Heerlerheide (tussen Heerlen en Brunssum) voor fabrikanten in Aken en Burtscheid hebben gewerkt, toch een afstand van 20 tot 25 kilometer.²² Misschien bestonden er wel aparte 'spinnersbazen', als een soort

- 17 N.N., *Die feine Tuchmanufaktur zu Eupen* (Gotha 1796) 156-160. De materiaalkosten (met name wol en verfstoffen) bedroegen volgens de onbekende auteur twee derde van de kostprijs, de totale loonkosten circa 25 tot 30 procent. De winstmarges voor de *Verleger* zouden ruwweg 15 tot 25 procent van de verkoopprijs zijn geweest.
- 18 Lebrun, *Essai*, 191-192.
- 19 Barkhausen, *Tuchindustrie*, 65-66.
- 20 Volgens de anonieme auteur van *Die feine Tuchmanufaktur* (156) vormde de vergoeding voor de 'bazen' (inclusief lonen voor spinners en wevers) tot 20 procent van de totale kostprijs van het laken.
- 21 Barkhausen, *Tuchindustrie*, 101.
- 22 Volgens aantekeningen van pastoor Penners van Heerlen uit de jaren 1792-1803, zoals weergegeven in: J. Habets en W. Goossens, *Geschiedenis van het bisdom Roermond*, Deel 4 (Roermond 1927) 15. Beyers, 'Beroepsstructuur', 109.

onderaannemers van de weversbazen. Dat Epen en Mheer, zoals hierna zal blijken, twee belangrijke centra van spinnen zijn geweest, zou mogelijk mede samen kunnen hangen met de rol van een lokale tussenpersoon die dit organiseerde, maar dat blijft speculatief.²³

Weven en huisnijverheid

Spinnen en weven worden in de literatuur vaak in één adem als huisnijverheid in de economische regio vermeld. Zij zullen hier apart worden onderzocht, het weven eerst. Gezien de in het dorp Vaals in de tweede helft van de achttiende eeuw aanwezige textielnijverheid, wordt eerst naar deze gemeente gekeken. De telling van 1796 registreerde in het dorp Vaals 39 wevers en nog vier in het gehucht Wolfhaag, twee kilometer van Vaals. In het overige gebied van de gemeente werden in 1796 maar twee wevers geteld.²⁴ Tien jaar later, in 1807, was het aantal wevers gestegen tot 67 in het dorp en 2 in Wolfhaag, een stijging van 60 procent.²⁵ In de rest van de gemeente Vaals worden geen wevers meer vermeld. Deze beide tellingen uit de Franse Tijd geven een duidelijk beeld voor de gemeente Vaals: het weven van laken was in het dorp geconcentreerd.

Kijken wij naar het gehele onderzochte gebied (zonder het dorp Vaals), dan wordt bevestigd dat weven, in elk geval als hoofdactiviteit, geen belangrijke huisnijverheid was op het platteland. In 1796 worden niet meer dan zestien personen als wever vermeld, tien in het kanton Wittem en zes in het kanton Eijsden.²⁶ Het zijn vijftien mannen en één vrouw. De wevers worden soms expliciet als linnenwever betiteld, soms ook alleen als 'waver', slechts in één geval als lakenwever.

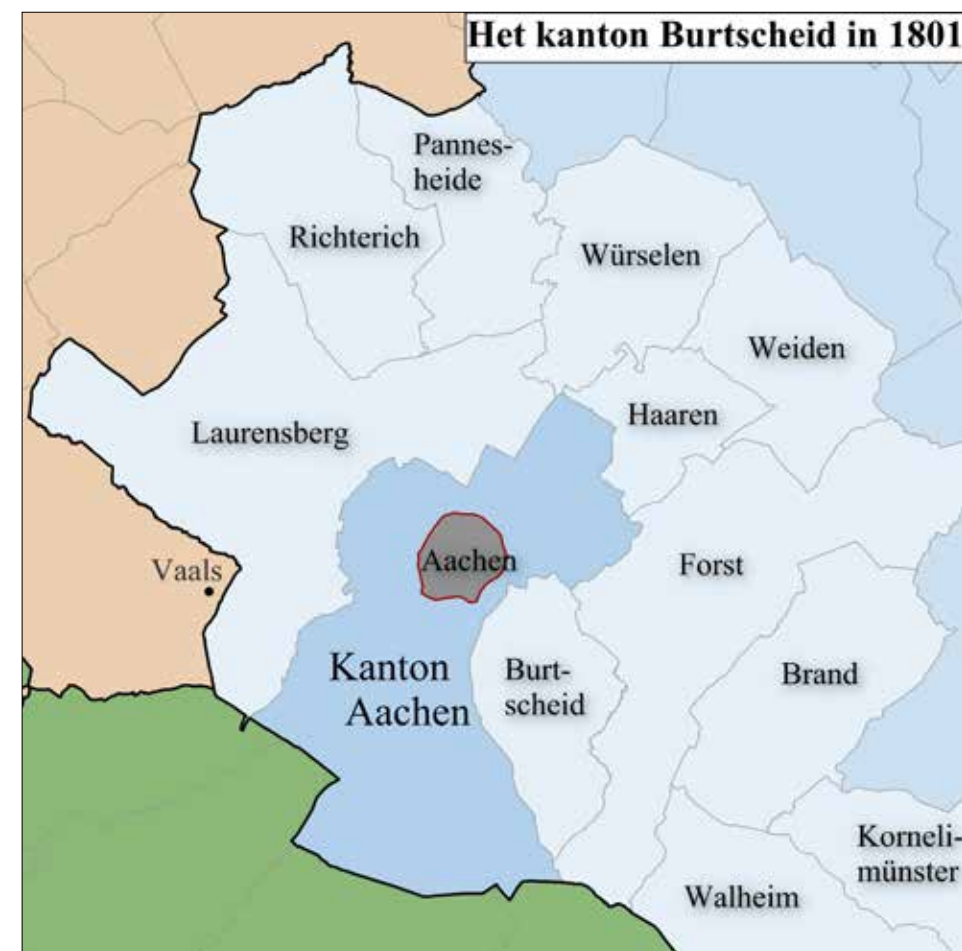
Vervolgens is een blik op de omgeving van Aken interessant. De stad vormde in de Franse Tijd een apart kanton, een groot deel van de omgeving behoorde tot het kanton Burtscheid (zie afbeelding 3). Als wij de gemeenten van Laurensberg tot en met Brand en Forst, in een grote halve maan rond de centra Aken en Burtscheid gelegen, in ogenschouw nemen, die samen slechts 10 procent minder inwoners hadden dan de kantons Wittem en Eijsden samen, dan worden daar in

23 Volgens Beyers, 'Beroepsstructuur', waren verdere plaatsen in Zuid-Limburg met veel spinners in 1796, buiten het hier onderzochte gebied: Strucht, Hoensbroek, Heerlerheide, Nuth, Vaesrade en Kerkrade.

24 Het betreft een 67 jaar oude weduwe die als linnenwever is vermeld en een man, 69 jaar oud, een 'weber', beiden in Vijlen.

25 Het aantal lakenscheerders in het dorp Vaals was gestegen van 53 tot 69, een stijging van 30 procent.

26 Volgens Beyers werden in de telling van 1796 in zeven Zuid-Limburgse kantons (zonder Maastricht en zonder het dorp Vaals) in totaal 149 wevers vermeld. Beyers, 'Beroepsstructuur', 27.

Afb.3: Het kanton Burtscheid in 1801 [Kaartontwerp door Marnix Haesen]

de inwonerslijsten van het jaar 1801 maar twaalf wevers vermeld.²⁷ Deze vorm van huisnijverheid blijkt dus ook in de omgeving van Aken en Burtscheid zeer gering, ondanks de grote textielnijverheid in die centra.

De conclusie is dat de lakenwever in het onderzochte gebied in de onderzochte periode op het platteland niet of nauwelijks voorkomt, terwijl de linnenwever (in de lijsten meestal een man) incidenteel voorkomt. Wat het weven van laken betreft, zijn deze bevindingen in lijn met wat in de literatuur is betoogd door de

27 LNRW, Abteilung Rheinland, AA 0633 Roer-Departement, inv.nr. 1664. Niet meegenomen in de analyse zijn de gemeenten Burtscheid zelf en Walheim en Kornelimünster (beide in de zuidoostelijke uitloper van het kanton).

Belg Lebrun, een duidelijk afwijkende stem tussen de vele auteurs die het weven van laken op het platteland bij de armere boeren lokaliseren. Hij stelt dat het weven, in elk geval in het door hem onderzochte Verviers en omgeving, voornamelijk in de bebouwde kom van steden, stadjes en dorpen gebeurde, en niet door boeren in een agrarische omgeving.²⁸ Van een belangrijke plattelandsnijverheid op het gebied van weven van laken was dus ook rond Verviers, net als rond Vaals en Aken, geen sprake.

Dan resteren nog twee vragen. Was het weven van laken in het dorp Vaals wél huisnijverheid, dus vond het plaats in de huizen van de wevers? En waarom ontbreekt het weven van laken in elk geval in een deel van de economische regio grotendeels als huisnijverheid op het platteland? Verklaringen daarvoor zijn waarschijnlijk te zoeken in hoge kwaliteitseisen, die vakmanschap noodzakelijk en toezicht wenselijk maakten, en in een technisch aspect dat meestal onbelicht blijft: de breedte van dit luxe laken.

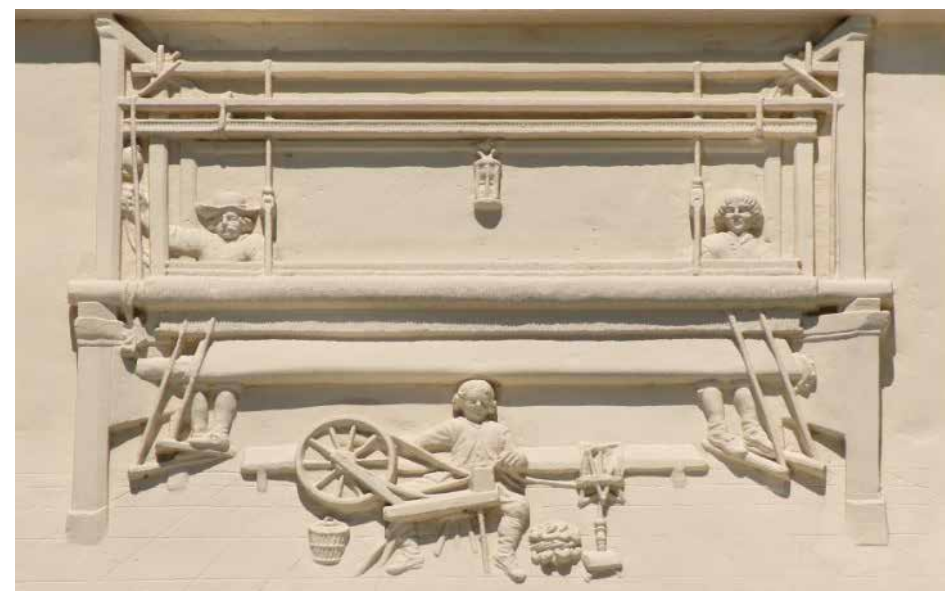
Laken werd relatief los geweven. De voor het fijnste laken gebruikte Spaanse wol verviltte sterk door het vollen. Het weefsel kon daardoor 30 procent of zelfs meer van zijn lengte en breedte verliezen. Voor goede kwaliteit laken mocht dit verlies niet gecompenseerd worden door het weer oprekken van het laken op de droogramen. Laken werd in verschillende breedtes geproduceerd. Het luxe laken in deze periode was relatief breed. In Eupen, waar wij gedetailleerde gegevens over hebben, varieerde de breedte op de weefstoel aan het eind van de achttiende eeuw van 2,5 tot vier Brabantse el (1,77 tot 2,77 meter).²⁹ Voor enkele andere plaatsen in de regio bevestigen bronnen dat dergelijke breedtes gebruikelijk waren.³⁰ Voor Vaals hebben wij slechts één bron, Forster (1790). Hij vermeldt geen minimale breedte, maar wel een maximale (geweven) breedte van vier el, wat overeenkomt met het voor Eupen vermelde maximum.³¹

28 P. Lebrun, *L'industrie de la laine à Verviers pendant le XVIIIe et le début du XIXe siècle: contribution à la révolution industrielle* (Luik 1948) 217.

29 N.N., *Tuchmanufaktur*, 83. Volgens een rapport uit 1797 werden in Eupen toen maar 1.000 stuks fijn laken geproduceerd, die nog geen 10 procent van de totale lokale productie vormden. Dit kan verklaren waarom het weven in en rond Eupen wel verspreid over een groot gebied plaatsvond. Staatsarchiv Eupen, 3-138 Stadt Eupen (Französische Zeit), inv.nr. 40-86.

30 Philip Andreas Nemnich, die de streek in 1808 bezocht, stelt in zijn reisverslag dat het laken als gereed product in Aken twee tot 2,5 el breed was (dat is op de weefstoel 2,85 tot 3 meter), dat in Monschau het fijnste laken 2,5 el breed was, en dat in Eupen 2,25 el in 1808 standaard was voor fijn laken, terwijl voorheen ook 2,5 el veel was voorgekomen. Weingarten noemt in zijn dissertatie over Monschau 3,5 el op de weefstoel en 2,25 el gereed product als standaard, behalve voor het half zo brede 'Kasimir' (kasjmier), ook een wollen stof. P.A. Nemnich, *Tagebuch einer der Kultur und Industrie gewidmeten Reise Band II* (Tübingen 1809) 303-348. H.F. Weingarten, *Die Tuchindustrie in Montjoie. Ein Beitrag zur Geschichte der Rheinischen Textilindustrie* (typescript, Keulen 1922).

31 G. Forster, *Ansichten vom Niederrhein, von Brabant, Flandern, Holland, England und Frankreich im April, Mai und Junius 1790* (Leipzig 1799) 158.

Afb.4: Een weefgetouw, afgebeeld op een gevelsteen in de voorgevel van de lakenhal in Leiden (1640). Op de voorgrond zit een jongen die als spoeler werkt. Hij brengt de strengen wol over op de spoelen. Erfgoed Leiden en omstreken (2012) [foto GT_1613, fotograaf B. Veldstra]

Dit brede laken werd geweven op grote weefstoelen, die door twee personen werden bediend. Een lijst van werknemers in Vaals uit 1788 onderscheidt wevers en weversknechten.³² Lebrun spreekt met betrekking tot Verviers van grote weefgetouwen bediend door een man en een hulpkracht.³³ Bij een weefsel van 3,5 el (circa 2,5 meter) breed was de weefstoel een gevaarte van zeker drie meter breed. Maar ook een breedte op de weefstoel van 2,5 el (1,77 meter) is voor één man al niet haalbaar. Hij kan de spoel niet heen en weer laten schieten. De weefstoel die is afgebeeld op een gevelsteen van de Lakenhal in Leiden laat een door twee man bediende weefstoel zien.³⁴ Een dergelijke weefstoel paste niet in de woning van een arbeider of kleine boer.

Vaals kende geen wevershuisjes, maar wel veel achterhuizen, die als werkplaatsen dienden. Zo is bij de verkoop van een huis in 1774 sprake van een bijbehorende 'wollewevers off drappiers winkel'.³⁵ Een 'winkel' is een werkplaats, een 'drapier' is hetzelfde als een 'baas'. Dat de wevers niet thuis werkten, bevestigt ook hun woon-

32 Het betreft een lijst van 'vreemdelingen'. Gemeentearchief Vaals (1698-1929), inv.nr. 19.

33 Lebrun, *Essai*, 166.

34 Erfgoed Leiden en omstreken, www.erfgoedleiden.nl/component/lei_verhalen/verhaal/id/420, geraadpleegd op 15 april 2024.

35 HCL-Maastricht, 01.075 LvO, inv.nr. 9522, 189 (digitale afbeelding nr. 97).

situatie. Vaals kende woningnood. Uit de telling van 1807 blijkt dat slechts twee van de 67 wevers in Vaals een eigen huis(je) bezaten, de overige waren huurders, niet van een huis, maar van kamers. Zij woonden gemiddeld met elf andere personen op één huisnummer.³⁶

Spinnen als huisnijverheid

De tweede vorm van te onderzoeken huisnijverheid is het spinnen. Spinlonen vormden een niet onaanzienlijk deel van de productiekosten van laken.³⁷ Kostenreductie door het inschakelen van goedkope arbeidskrachten op het platteland lijkt voor de hand te liggen en wordt in de literatuur aangenomen.

In het dorp Vaals, waar in 1796 42 procent en in 1807 46 procent van de bevolking van de gemeente was geconcentreerd, woonden – volgens de inwonerslijsten – nauwelijks spinners. In 1796 worden helemaal geen spinners vermeld, in 1807 maar zeer beperkt: twaalf personen, waarvan elf vrouwen en één man.³⁸ Dat is slechts 1,3 procent van de bevolking van twaalf jaar en ouder. Blijkbaar bood het dorp aantrekkelijkere werkgelegenheid dan spinnen, in elk geval als hoofdactiviteit. Op dit punt wijkt Vaals sterk af van enkele grote centra in de regio. In Aken, Burtscheid, Eupen en Verviers worden in de tellingen van de Franse Tijd grote aantallen spinners vermeld.³⁹ Monschau komt daarentegen op dit punt eerder overeen met Vaals.⁴⁰

Volgens de lijsten van 1796 was in de rest van de gemeente Vaals 5,6 procent van de bevolking van twaalf jaar en ouder actief als spinner. Een nadere analyse laat echter verrassende verschillen zien. In de strook ten westen van Vaals, met de gehuchten Holset, Harles en Lemiers, waar toch een kwart van de bevolking van de

³⁶ De telling vermeldt per huisnummer de eigenaar en de bewoners.

³⁷ Op basis van zeventiende-eeuwse gegevens uit Nederlandse steden zouden de lonen van de spinners daar toen 40 procent van de totale loonkosten van laken hebben uitgemaakt en 17 procent van de totale productiekosten. Dat zou betekenen dat de totale loonkosten 43 procent van de productiekosten vormden, een stuk hoger dan de voor Eupen genoemde 25 tot 30 procent (zie hiervóór). E. van Nederveen Meerkerk, 'Marktwerking of discriminatie? Spinlonen van mannen en vrouwen in de zeventiende-eeuwse Nederlandse textielnijverheid', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 6:1 (2009) 53-79, aldaar 57-58.

³⁸ In het aangrenzende Vaalserkwartier, toen behorend tot de gemeente Laurensberg, worden in de telling van 1799 geen spinners vermeld. LNRW, Abteilung Rheinland, AA 0633 Roerdepartement, inv.nr. 1668 I.

³⁹ Voor Eupen zijn er inwonerslijsten van 1796 en 1798. De eerste is de nauwkeurigste en vermeldt circa 560 spinners. Staatsarchiv Eupen, 3-138 Stadt Eupen (Französische Zeit), inv.nr. 7-17.

⁴⁰ In Monschau worden in de inwonerslijst van 1799 maar 25 vrouwen (meest weduwen) en vier mannen als spinners vermeld. LNRW, Abteilung Rheinland, AA 0633 Roer-Departement, inv.nr. 1703 I.

gemeente woonde, worden geen spinners vermeld. De strook ten westen daarvan, met Vijlen en Mamelis, telde 27 spinners (m/v), die 8,6 procent van de daar woonachtige bevolking van twaalf jaar en ouder vormden. In het zuidwesten, met de gehuchten Cottessen en Camerig, werden er negentien geteld, die 12,3 procent van de bevolking van twaalf jaar en ouder vormden. Er was dus sprake van een van oost naar west toenemend percentage spinners (zie afbeelding 5). De ongelijke spreiding, een breder verschijnsel in het onderzochte gebied, zal hierna nog nader worden geanalyseerd.

Kijken wij naar het hele onderzochte gebied, dan blijkt het spinnen als hoofdactiviteit in de onderzochte periode een vorm van huisnijverheid van betekenis, voor zowel vrouwen als mannen. Afgezien van enkele vlasspinners betreft het bijna volledig wolspinners (m/v). In de bevolkingslijsten van 1796 worden in totaal 451 personen in de kantons Wittem (zonder het dorp Vaals) en Eijsden als spinner (m/v) betiteld, dat is 5,8 procent van de bevolking van twaalf jaar en ouder. Vrouwen vormen 53 procent van het totaal (zie tabel 2). Er werd dus ook in delen van het kanton Eijsden veel gesponnen. Voor een indruk van de mogelijke omvang van kinderarbeid, waarop de lijsten geen zicht geven, is de inwonerslijst van de gemeente Burtscheid voor het jaar 1812 interessant, die ook activiteiten van kinderen vermeldt. Daar waren 73 kinderen jonger dan zeventien jaar actief als spinner/spinster, onder wie 26 kinderen jonger dan twaalf jaar (twaalf jongens en veertien meisjes), op een totaal van 325 spinners.⁴¹ Een kwart van de spinners in Burtscheid was dus jonger dan zeventien jaar, 8 procent jonger dan twaalf jaar.

Omdat er voor het graafschap Wittem gegevens uit 1776 beschikbaar zijn, wordt iets van de ontwikkelingen in het laatste kwart van de achttiende eeuw zichtbaar. Het aantal spinners (m/v) in Wittem blijkt tussen 1776 en 1796 met bijna 60 procent te zijn gestegen, van 98 naar 156. In Epen vormden 38 spinners in 1776 9 procent van de bevolking van twaalf jaar en ouder, in 1796 67 spinners 15 procent. Daarbij is nog op te merken dat in 1796 sprake kan zijn van onderschatting van het aantal mannelijke spinners in vergelijking met 1776, vanwege het niet vermelden van nevenactiviteiten. In 1776 waren in Epen twee mannen zowel metselaar als spinner. In Mechelen waren een pleisteraar, een steenhouwer en een linnenwever tevens spinner. In Mechelen en Wahlwiller waren vijf mannen dagloner én spinner. Wat vrouwen betreft, zal in beide tellingen sprake zijn van ernstige onderschatting van nevenactiviteit.

In tabel 1 worden de aantallen spinners (m/v) in de twee onderzochte kantons

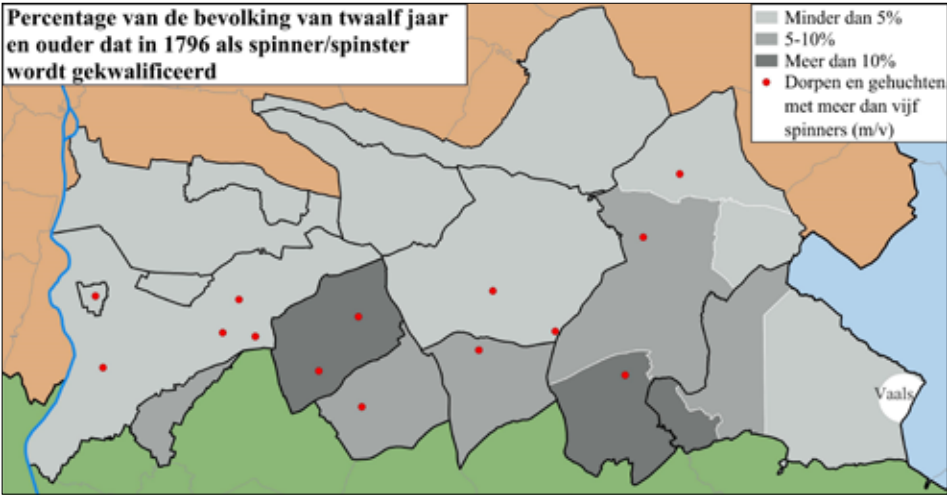
⁴¹ Cijfers gebaseerd op een eigen analyse van de door Erdmann gepubliceerde lijst. Erdmann noemt voor Aken in totaal 7,3 procent van de kinderen van vier tot twaalf jaar 'in das Berufsleben eingegliedert', voor Burtscheid 9,1 procent. Erdmann, *Burtscheid*, 13.

gepresenteerd. In verband met de omvang van de gemeente Wittem, en de binnen die gemeente te constateren (nog nader te analyseren) verschillen, is voor Wittem de in de telling van 1796 toegepaste onderverdeling in vijf geografische delen aangehouden. De gemeenten Eijsden en Breust, die een complex mozaïek vormden tot op perceelniveau, zijn als één geheel opgenomen.⁴²

Tabel 1. Wolspinners (m/v) in de kantons Wittem en Eijsden in 1796

Gemeente/plaats	Aantal	% *	Vrouw	Man	% Man
Mheer	90	22,1	48	42	47
Epen	67	15,0	33	34	51
Mechelen	57	9,1	26	31	54
Mesch	12	8,4	8	4	33
Wahlwiller	17	7,7	10	7	41
Vaals excl. dorp	46	5,6	17	29	63
Slenaken	14	5,1	1	13	93
Noorbeek	19	5,1	8	11	58
Eys	16	4,0	13	3	19
Oost	7	4,4	7	0	0
Wijlre	24	2,9	14	10	42
Gulpen	29	2,9	13	16	55
Nijswiller	4	2,5	3	1	25
Margraten	10	2,1	8	2	20
Eijsden/Breust	39	1,1	28	11	28
Rijckholt	0				
Gronsveld	0				
Cadier	0				
Totalen	451		237	214	47
*Percentage van de bevolking van twaalf jaar en ouder					

42 In Eijsden werden 6 vrouwen en 3 mannen als spinners geteld, in Breust 22 vrouwen en 8 mannen.

Afb. 5: Percentage van de bevolking van twaalf jaar en ouder dat in 1796 als spinner/spinster wordt gekwalificeerd [Kaartontwerp door Marnix Haesen]

Bovenstaande kaart visualiseert de gegevens van deze tabel en de eerder behandelde drie zones binnen de gemeente Vaals (buiten het dorp).

Constaterden wij eerder in de gemeente Vaals toenemende percentages spinners van oost naar west, de cijfers van het kanton Eijsden laten een soort noord-zuidscheiding zien, waarbij de drie meest noordelijke gemeenten volgens de lijsten zelfs helemaal geen spinners kenden. De gemeente Mheer vormde in dit kanton in 1796 duidelijk het belangrijkste centrum voor het spinnen. Daar werden 90 spinners (m/v) geteld op 407 inwoners van twaalf jaar en ouder, een groter aantal en groter percentage dan de 67 in het qua bevolking iets grotere Epen (448 inwoners van twaalf jaar en ouder). Daar zijn echter twee kanttekeningen bij te plaatsen. Ten eerste is in de door landbouw gedomineerde gemeente Mheer maar één dagloner geteld. Was er in Mheer zo weinig werk voor dagloners, of is er bij de combinatie van spinnen en losse werkzaamheden in de landbouw steeds voor gekozen om het spinnen als hoofdberoep te zien? Ten tweede zijn spinnende echtgenotes, dochters, en verdere inwonende personen wél vaak als spinsters vermeld, zodat hier tot vier spinners/spinsters in één huishouden voorkomen, en zelfs de spinnende dochters van een boer als zodanig worden vermeld. Van het aantal van 90 zijn er 37 te danken aan deze wijze van tellen, onder wie 33 vrouwen. Ondanks dit vollediger tellen van de vrouwen, is het aandeel van de mannen in Mheer, 47 procent, gelijk aan het gemiddelde voor beide kantons, een indicatie dat er mogelijk ook bij de mannen afwijkend geteld is, zoals de vermelding van slechts één

dagloner doet vermoeden. Epen lijkt daarom toch op de eerste plaats te staan als centrum van het spinnen als huisnijverheid in de beide kantons.

Bloei en verval

In 1796 zouden wij kunnen spreken van een bloeiende huisnijverheid wat spinnen betreft in (delen van) het onderzochte gebied. Het getelde aantal van 451 spinners (m/v), mogelijk nog met ruwweg 50 tot 60 procent te verhogen, alleen al vanwege tekortkomingen in de telling van vrouwen, is aanzienlijk. Toch waren in de stad Aken veel meer spinners te vinden, en ook in Burtscheid en Verviers woonden veel spinners (zie hierna). Spinnen was dus geen pure plattelandsactiviteit. Of het platteland in vergelijking met de stad goedkope arbeidskrachten bood, en of om deze reden werk naar het platteland werd verplaatst, is daarom de vraag. Over de spinlonen in de regio in de onderzochte periode, en eventuele verschillen tussen stad en platteland, weten wij echter niets.

Aan deze in 1796 zichtbare bloei kwam al snel een einde. Dat een lijst voor Slenaken van het jaar 1800 geen enkele spinner vermeldt, zou nog een kwestie van conjunctuur kunnen zijn.⁴³ Mannen die vier jaar eerder als spinner vermeld stonden, worden nu als dagloner betiteld. Maar deze huisnijverheid was ook in de gemeente Wittem aan het eind van het eerste decennium sterk afgenomen. De aantallen spinners waren in 1809 nog maar zeer gering. Gegevens voor Epen ontbreken, maar in de rest van de gemeente Wittem, waar in 1796 nog 94 spinners (m/v) waren geteld, werden er in 1809 slechts 17 geteld: 12 spinners (m/v) in Mechelen (in 1796 nog 57), 1 in Wahlwiller-Nijswiller en 4 in Eys.⁴⁴ Door het niet vermelden van een beroep bij weduwen en alleenstaande vrouwen in Mechelen en Wahlwiller-Nijswiller zullen de cijfers van 1809, wat deze groep vrouwen betreft, een vertekend beeld geven. Maar de teruggang is hoe dan ook groot, bij de mannen van 42 in 1796 naar 15 in 1809, terwijl de aantallen wevers en scheerders in Vaals in deze jaren juist waren toegenomen. Mechanisatie kan een belangrijke verklaring zijn. William Cockerill was vanaf 1799 met de productie van spinmachines begonnen in Verviers. Rond 1808 werd in Vaals een door waterkracht aangedreven spinmachine geplaatst door de familie Von Clermont.⁴⁵ Het handmatig spinnen verdween overigens op andere plaatsen in de economische regio niet zo snel, om-

43 HCL-Maastricht, 03.01 Frans Archief, inv.nr. 1063. De Tweede Coalitieoorlog van 1798-1802 sloot grote afzetgebieden af voor de handel.

44 HCL-Heerlen, T407 Gemeente Wittem 1797-1931, inv.nrs. 1196-1198.

45 J.C.G.M. Jansen en F. Hermans, *Vaalsbroek ... Schoonheid met een ziel* (Vaals 2000) 91-92.

dat het machinale spinnen de grote vraag niet volledig aankon.⁴⁶ Volgens Bruckner telde Aken in 1812 al acht spinmachines en Burtscheid vijf. Een machine zou het werk hebben kunnen doen van 60 tot 100 spinners. In de bevolkingslijsten van 1812 worden in Aken nog 2.189 spinners (m/v) en in Burtscheid 325 (handmatige) wolspinners geteld.⁴⁷ In Verviers worden in de bevolkingslijsten van 1806 en 1810 respectievelijk 552 en 374 spinners vermeld.⁴⁸ Maar de meeste spinners in Wittem hadden weer ander werk moeten zoeken.

De arbeidsmarkt: migratie, kleine boeren en dagloners

De periode van bloei van het spinnen als huisnijverheid roept vragen op over de arbeidsmarkt op het platteland in het onderzochte gebied. Was er sprake van migratie naar Vaals? Tot welke sociale groep behoorden spinners, met name de mannen? Waren het de in de literatuur vaak genoemde kleine boeren?

De algemene ontwikkeling van de arbeidsmarkt in de streek in de tweede helft van de achttiende eeuw verliep volgens Jansen als volgt. Omstreeks 1740 was er sprake van een sterke daling van de werkgelegenheid voor niet-zelfstandigen in de landbouw, en van hun reële loon. Daarna volgde tot 1790 een periode van stabiliteit van het inkomen, op een laag niveau. De nijverheid zag een sterke verruiming van de werkgelegenheid op het platteland, samengaand met verarming van de groep niet-zelfstandigen in de tweede helft van de achttiende eeuw ten opzichte van de agrariërs. De niet-zelfstandigen, die volgens Jansen rond 1800 op het platteland 47 procent van de beroepsbevolking vormden, konden zich alleen handhaven door inkomen uit landbouw met inkomen uit nijverheid te combineren.⁴⁹

Een eerste vraag hierbij kan zijn, of een deel van deze verarmende niet-zelfstandigen naar Vaals trok, waar de textielnijverheid groeide. De in Vaals in de Franse Tijd in de textielnijverheid werkzame mannen blijken maar in heel beperkte mate afkomstig van het nabije platteland in het onderzochte gebied ten westen van Vaals. In 1807 was zelfs maar 7 procent van de niet in Vaals geboren lakenscheerders afkomstig uit het huidige Zuid-Limburg, terwijl 12 procent uit verre oorden kwam, zoals Polen en Saksen. Van de lakenscheerders was 26 procent geboren in Aken en omgeving, van de wevers 21 procent. Van de lakenscheerders

46 G. Gayot, 'La classe ouvrière saisie par la révolution industrielle à Verviers, 1800-1810', *Revue du Nord* (2002/4) 633-666.

47 C. Bruckner, *Aachen und seine Tuchindustrie* (Horb am Neckar 1949) 17. Erdmann, *Aachen*, 53. Idem, *Burtscheid*, 39.

48 Lebrun, *Essai*, 228.

49 Jansen, *Golfbeweging*, 200 en 206.

en wevers was niemand geboren in de gemeente Wittem. Van de lakenscheerders was 41 procent geboren in Vaals, van de wevers 57 procent. De in Vaals geboren zijn deels autochtonen in de zin dat ook hun ouders daar geboren zullen zijn. Op basis van de achternamen is echter te concluderen dat een deel op zijn minst een vader heeft die van elders afkomstig is, en dus nakomeling is van een immigrant. Dat de ondernemers actief in de textielnijverheid vestigingen in Vaals stichtten om te profiteren van goedkope arbeidskrachten van het platteland, lijkt dus maar beperkt waar. Dat zou alleen kunnen gelden voor ongeschoolde krachten. De mobiliteit van de geschoolde arbeidskrachten was groot, zoals Erdmann ook constateert met betrekking tot Burtscheid.⁵⁰ Geschoolde arbeiders verhuisden gemakkelijk naar een plek waar werk was, of waar beter werd betaald, vooral binnen de economische regio, maar ook tussen regio's. De ondernemers in Vaals rekruteerden deze arbeiders niet van het Zuid-Limburgse platteland.

Wat de ontwikkelingen op het platteland in de achttiende eeuw betreft, bieden Bauduin en Jansen specifieke gegevens voor een stukje van het onderzoeksgebied, namelijk Eys. De categorie middelgrote boeren (met 4,2 tot 8,4 ha grond) verdween daar. Het aantal keuterboeren (volgens de auteurs de groep met 0,84 tot 4,2 ha grond, gemiddeld 2,73 ha) halveerde. De groep van degenen die hun hoofdbestaan in de landbouw vonden kromp daardoor aanzienlijk.⁵¹ Dat lijkt in principe een basis voor spinnen als huisnijverheid. Toch blijkt uit de hierboven gepresenteerde gegevens dat Eys relatief weinig spinners (m/v) kende, ook in de lijst van 1776, die nevenactiviteiten van mannen vermeldt. Het aantal spinners steeg wel in het laatste kwart van de achttiende eeuw, maar het kwam niet in de buurt van de aantallen in Epen, en de stijging werd geheel door vrouwen veroorzaakt. In het, wat agrarische activiteit betreft, door landbouw gedomineerde Eys (zie hierna) bleef spinnen vooral een beroep voor (alleenstaande) vrouwen.⁵²

Wat het grondbezit van spinners (m/v) in het hele graafschap Wittem betreft (inclusief Epen en Eys), biedt de lijst van 1776 het volgende beeld. Van de in totaal 97 wolspinners (m/v) bezaten 44 wat grond en vijftien 'huis en hof', zonder verder grondbezit, terwijl 32 grond pachtten (zonder bezit). Slechts zes spinners hadden geen bezit en pachtten geen grond. De spinners (m/v) zonder grondbezit pachtten dus bijna allemaal grond, maar om hoeveel dat ging blijkt niet uit de lijst. De combinatie van pachten én grondbezit kwam onder spinners niet voor. Het grondbezit

50 Erdmann, *Burtscheid*, 31-37.

51 H.O.J.H. Bauduin en J.C.G.M. Jansen, 'Aspekten van de Limburgse landbouwgeschiedenis', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 14 (1969) 1-102, aldaar 44-47.

52 Ter vergelijking: in het dorpje Oost werden in 1796 zeven spinners geteld, allen vrouw, allen alleenstaand.

van de wolspinners blijkt, op één man na die 7,2 ha bezat, slechts gering, gemiddeld (exclusief de genoemde uitzondering) slechts 0,79 ha, dus minder dan de door Bauduin en Jansen als keuterboeren gekwalificeerde categorie. Eerder een grote tuin dan een akker.⁵³ Een verder relevant gegeven biedt de bevolkingslijst van 1809 voor Wittem, die ook het bezit van paarden, koeien en varkens vermeldt. Bij slechts één spinner wordt een dergelijk bezit gemeld, namelijk twee koeien. Geen van de spinners bezat dus een paard. De spinners in Wittem zijn op basis van deze gegevens eerder te kwalificeren als (potentiële) dagloners die wat grond bewerken, dan als kleine boeren met een nevenactiviteit in de nijverheid.

Mannen en vrouwen

Opvallend is het grote aantal mannen dat in de tellingen als spinner wordt aangetekend. In de lijst van 1776 voor Wittem (met vermelding van nevenactiviteiten) vormen zij 74 procent van de spinners (m/v). In 1796 vormen zij volgens de lijsten 47 procent van de 451 spinners in het onderzochte gebied. Het aantal gehuwde vrouwen en ongehuwde dochters actief als spinster zal echter naar alle waarschijnlijkheid veel groter zijn geweest dan de bronnen aangeven. In de enige inwonerslijst uit 1796 met een, wat vrouwen betreft, meer dan gemiddeld volledig lijkende telling, die van Mheer, vormen de spinsters die geen hoofd van het huishouden waren (met name echtgenotes en dochters) 32 van de 48 als spinster getelde vrouwen. In andere plaatsen is deze groep niet meegeteld.⁵⁴ Ter vergelijking: in Burtscheid, waar in de inwonerslijst van 1812 wel de beroepen van anderen dan hoofdbewoners en gezinshoofden werden vermeld, was 73 procent van de (volgens Erdmann) 325 spinners vrouw. In Eupen was het percentage vrouwen in 1796 zelfs 89 procent.⁵⁵

Het aantal mannen dat spint is in de tellingen van 1776 en 1796 voor Wittem stabiel (respectievelijk 76 en 75), terwijl hun aandeel in het totaal daalt. Het aantal spinners (m/v) stijgt in Wittem in deze jaren met 60 procent, maar de mannen dragen daar niet aan bij. Het beroep had zijn aantrekkelijkheid voor jonge mannen niet volledig verloren, want er waren intussen opnieuw mannen jonger dan 30 jaar

53 Lebrun opperde al, met betrekking tot het spinnen op het platteland, dat de inkomsten uit spinnen belangrijker konden zijn dan die uit landarbeid, 'que ces gens étaient des fileurs plus que des agriculteurs'. Hij noemt als mogelijke verklaring 'le peu de main-d'œuvre salariée que requiert l'élevage du pays de Herve ou les cultures pauvres de l'Ardenne'. Lebrun, *L'industrie*, 217 (noot 3).

54 Toch verschillen de percentages van de personen van twaalf jaar of ouder waarbij in 1796 een beroep is vermeld nauwelijks: 53 procent in Mheer, 52 in Epen.

55 Staatsarchiv Eupen, 3-138 Stadt Eupen (Französische Zeit), inv.nr. 7-17.

spinner geworden. In 1776 is de gemiddelde leeftijd van de mannen 48,5, in 1796 45 jaar. Maar de leeftijdsopbouw bleef in grote lijnen gelijk. De vrouwen zijn in 1796 veel talrijker dan in 1776, maar hun maatschappelijke status is gelijk: ook in 1796 zijn de als spinster vermelde vrouwen, op één na, weduwe dan wel ongehuwd. Er is dus niet anders geteld. Tabel 2 laat zien dat het aantal spinsters in Wittem een sterke groei kende, meer dan een verdrievoudiging, waarbij in Epen het aantal in absolute termen het meest steeg.⁵⁶

Tabel 2. Aantallen spinsters in Wittem

	1776	1796
Epen	8	33
Mechelen	9	26
Wahlwiller/Nijswiller	5	13
Eys	3	13
Wittem totaal	25	85

De stijging is waarschijnlijk te verklaren door extra vraag naar spinarbeid vanuit Vaals, waar de omvang van de bedrijvigheid was toegenomen. Deze toegenomen vraag trok echter niet meer mannen aan. Spinnen geldt als slecht betaald werk. Alleen door veel uren te maken kon iemand met alleen spinnen in zijn levensonderhoud voorzien. Het spinnen van vlas was vrouwenarbeid. Waarom was spinnen van wol voor een groep mannen wel interessant? Dat dagloners in de hier onderzochte gebieden in de gedeelten met veel akkerbouw de overstap naar het spinnen niet, of veel minder maakten (zie hierna), wijst erop dat spinnen in elk geval niet beter betaalde dan wisselende werkzaamheden voor verschillende agrarische bazen. Spinners (m) waren in de hier onderzochte regio blijkbaar wel in staat om al relatief jong (als vroege twintiger) te trouwen en kinderen te krijgen. Boerenknechten konden dat niet. Spinnen was een activiteit waarin het gezin een efficiënte productie-eenheid kon vormen, waarin de partners hun beschikbare uren optimaal konden benutten en bovendien de kinderen al jong konden laten bijdragen aan het gezinsinkomen.

56 Aangezien Nijswiller in 1776 niet apart is geteld, zijn Nijswiller en Wahlwiller hier samen genomen.

Voor mogelijke verklaringen van het fenomeen mannelijke spinner zijn de publicaties van Van Nederveen Meerkerk relevant. Zij constateert, in de zeventiende en achttiende eeuw, veel mannelijke spinners in steden als Leiden en Tilburg. In Leiden hielden de geslachten elkaar in 1749 op dit punt zelfs in balans.⁵⁷ Als verklaringen noemt zij hogere lonen voor spinnen van wol ten opzichte van spinnen van vlas, dat vrouwenwerk bleef, en gebrek aan ander, beter betaald werk, waardoor mannen gingen spinnen, in elk geval in de lakennijverheid.⁵⁸ De opkomst van de mannelijke spinner in Leiden vond pas na de bloeitijd van de Leidse lakennijverheid plaats, toen mannen minder gemakkelijk ander werk vonden. In de lakennijverheid werd relatief fijn garen van hoge kwaliteit verlangd. Het spinnen ging daardoor langzamer, maar werd beter betaald. Van Nederveen Meerkerk constateert geen verschil in beloning (stukloon) tussen mannen en vrouwen. Het inkomen van een mannelijke spinner bleef volgens haar lager dan dat van geschoolde arbeiders in de textielnijverheid, zoals wevers, en zelfs lager dan dat van een ongeschoold arbeider buiten deze sector, zoals iemand die in de bouw werkte.⁵⁹ Mogelijk gold dit ook voor de spinner op het platteland ten opzichte van de dagloner in de agrarische sector.

Spinnen: mogelijke verklaringen voor de verschillen binnen het onderzochte gebied

In het kanton Wittem springt Epen er duidelijk uit. In 1796 is 15 procent van de bevolking van twaalf jaar of ouder geregistreerd als spinner (m/v). In Nijswiller is daarentegen in dat jaar slechts 2,5 procent als spinner actief, in Eys 4 procent. In het gebied Wahlwiller-Mechelen is het percentage 8,4.⁶⁰ In het zuidwestelijke deel van de gemeente Vaals, grenzend aan Epen, vormen de in 1796 vermelde spinners 12,3 procent van de bevolking van twaalf jaar en ouder. In de rest van het kanton Wittem worden in Wijlre, Gulpen, Margraten en Slenaken in 1796 relatief weinig spinners/spinsters vermeld: in Wijlre vormen zij 2,9 procent van de bevolking van twaalf jaar en ouder, in Margraten 2,1, in Gulpen 2,7 en in Slenaken 5,1 procent.

57 E. van Nederveen Meerkerk, 'Textile workers in the Netherlands. Part 1: 1650-1810' (2004) 7. https://www.academia.edu/2118033/Textile_workers_in_the_Netherlands_Part_1_1650_1810, geraadpleegd op 18 april 2024. Idem, *De draad in eigen handen: vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid, 1581-1810* (Amsterdam 2007) 144.
58 Idem, 'Marktwerking', 60. De daarin gepresenteerde gegevens zijn voornamelijk uit de zeventiende eeuw.
59 Ibidem, 70.
60 Voor Wahlwiller is het 7,7, voor Mechelen 9,1 procent.

Binnen Gulpen zijn er concentraties in de gehuchten Billinguizen (vijf vrouwen, drie mannen) en Landsrade (twee vrouwen, negen mannen), samen bijna twee derde van het totaal in die gemeente. De vermelde vrouwen zijn, net als elders, weduwe of alleenstaand, de mannen hebben, op één na, een gezin. Landsrade, dat drie kilometer ten noordwesten van Epen ligt, ondervond misschien invloed van Epen. Epen en omgeving (Landsrade, Camerig, Cottessen) vormden dus een gebied met relatief veel spinners (12 tot 15 procent van de bevolking van twaalf jaar of ouder in 1796), terwijl Holset, Nijswiller, Eys, Wylre en een groot deel van Gulpen een zone met relatief weinig spinners vormden binnen het kanton.

Ter vergelijking een blik op de eerder beschreven gebieden rond Aken, onderdeel van het kanton Burtscheid: in 1801 werden daar 123 spinners geteld, waarvan twee derde vrouw. Zij vormden gemiddeld slechts één procent van de bevolking van twaalf jaar en ouder, maar ook hier waren er grote verschillen: in de *mairie* Brand, ten oosten van Burtscheid, was het 10 procent, in de *mairie* Laurensberg, ten noorden en noordwesten van Vaals, werd slechts één spinster geteld. Van de spinners (m/v) in de lijsten van dit gebied is 81 procent te vinden in de *mairie* Brand. Zoals al aangegeven, waren de spinners binnen de stad Aken zeer talrijk.

Wat verklaart de concentratie van spinners in Epen en omgeving? In de literatuur zijn beweringen te vinden dat veeteelt een rol speelde. In het hertogdom Limburg zou de situatie optimaal zijn geweest voor deze huisnijverheid, omdat de veeteelt er domineerde, waardoor (de gezinnen van) kleine boeren het hele jaar door veel tijd overhielden voor het spinnen. Bovendien was hun werk lichter dan dat van akkerbouwers, waardoor de handen van vrouwen én mannen minder grof waren en fijnere draad konden spinnen. De basis voor deze verklaring is onder andere het reisverslag van Forster uit 1790.⁶¹

Nemnich (1809) schrijft dat de productie van steeds fijner laken de behoefte aan steeds fijnere draad tot gevolg had, zodat een spinner uit een pond wol meer dan de dubbele lengte aan draad moest spinnen.⁶² Toch blijkt uit de hier gepresenteerde cijfers, dat er volop mannelijke spinners waren. Ook in de Nederlandse steden hadden mannen het spinnen in de zeventiende en achttiende eeuw opgepakt, juist voor de lakenindustrie die om fijnere draad vroeg. Dat mannen en vrouwen volgens Van Nederveen Meerkerk gelijk stukloon ontvingen voor hun arbeid, zou moeten betekenen dat de fijnere vrouwen- en kinderhanden geen beter garen

61 'Für Aachen und die umliegenden Fabrikorte spinnen hauptsächlich die Limburger und die Flämänder. Im Herzogthum Jülich, wo der Ackerbau sehr stark getrieben wird, hat der Landmann viel zu harte Hände, um einen feinen Faden zu spinnen. Bei der Viehzucht auf den fetten Weiden von Limburg, wo die Hauptbeschäftigung des Bauers in Butter- und Käsemachen besteht, erhalten sich die Finger geschmeidiger, und überall spinnen Kinder und Weiber den feinsten Faden.' Forster, *Ansichten*, 155.

62 Nemnich, *Tagebuch*, 348.

leverden. De eerdere constatering dat de term (keuter)boer nauwelijks van toepassing is op de meeste mannelijke spinners, die eerder als (potentiële) dagloners met een stukje grond zijn te beschouwen, maakt het twijfelachtig om de verklaring voor de talrijke spinners in gebieden met veeteelt te zoeken in fijnere handen. Bovendien laten de eerder aangehaalde gegevens voor Wittem uit 1776 zien dat mannen met zwaar werk (metselaar, pleisteraar, dagloner) daarnaast sponnen.

Dat veeteelt een factor kan zijn, lijkt niettemin aannemelijk. Uit de oudste kadastrale gegevens over grondgebruik blijkt dat bijvoorbeeld Eys en Nijswiller echte akkerbouwdorpen waren, met slechts een beperkt areaal aan graslanden, terwijl ten zuiden van Mechelen en in Epen het aandeel grasland veel groter was. Van het totaal aan akkerland en grasland (weide en hooiland) was, volgens de oudste kadastrale gegevens, in Eys 2 procent, in Nijswiller 6, in Mechelen-Wahlwiller 18 en in Epen 42 procent grasland.⁶³ Rond de gehuchten Camerig en Cottessen bedroeg dit percentage grasland zelfs 51 procent. Dit betekent niet dat de gebieden met een hoog percentage grasland door veeteelt werden gedomineerd. De boerderijen waren gemengde bedrijven, die akkerbouw met veeteelt combineerden. De behoefte aan dagloners zal vooral voor de akkerbouwactiviteiten hebben bestaan, de knechten en meiden in vaste dienst konden het meeste werk met betrekking tot het vee wel aan. Een alternatieve verklaring zou daarom kunnen zijn, dat er in een gebied met meer veeteelt minder werk was voor dagloners. Deze werden daardoor gedwongen verdiensten te zoeken in de huisnijverheid, niet alleen als nevenactiviteit maar als beroep.

Is ook bij de vrouwen het verschil zichtbaar tussen de gebieden met veel grasland en de gebieden met overheersend akkerbouw? Vonden ook zij minder werkgelegenheid in de agrarische sector in gebieden met meer veeteelt? Zoals in de beschrijving van de bronnen al vermeld, bieden de meeste daarvan alleen zicht op de werkzaamheden van zelfstandig wonende vrouwen, dus een deel van de weduwen en alleenstaanden. De aantallen zijn relatief klein, en conclusies over deze groep zijn nauwelijks mogelijk. Een vergelijking tussen Eys en Epen (respectievelijk 397 en 448 inwoners van twaalf jaar en ouder in 1796) wat werkzame weduwen betreft, kan als poging tot analyse dienen. In Eys waren negen van deze weduwen spinster en tien dagloonster, in Epen negentien spinster en dertien dagloonster. In beide plaatsen waren er weduwen die, zelfs op gevorderde leeftijd, dagloonster waren.⁶⁴ Een even groot verschil als bij de mannen tussen deze qua agrarische structuur zo verschillende plaatsen is er bij de vrouwen dus niet, ook al had Epen relatief en absoluut meer vrouwen die sponnen en ook meer weduwen die sponnen dan Eys.

63 Op basis van de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels van het kadaster.

64 In Epen was de gemiddelde leeftijd van de weduwen die sponnen 59 jaar, van de dagloonsters 58.

Conclusies

Een algemene conclusie is dat er binnen de economische regio sprake was van diversiteit in de organisatie van het productieproces van textiel. Wat voor één centrum en zijn omgeving geldt, hoeft elders niet van toepassing te zijn. Bestaande opvattingen over de huisnijverheid in het onderzochte gebied dienen op een aantal punten bijgesteld te worden. De huisnijverheid in de textielsector bestond er met name uit spinnen. Thuis weven (voor derden) was in het hele gebied (en zelfs in het dorp Vaals) van geringe betekenis. Het klassieke beeld van de kleine boer of arbeider met een weefgetouw in zijn huisje was hier niet van toepassing. De hoge kwaliteitseisen, die toezicht wenselijk maakten, en het formaat van de weefgetouwen voor het luxe laken kunnen als verklaringen worden genoemd waarom dit weven niet als huisnijverheid gebeurde. Maar ook het beroepsmatig weven van andere stoffen, zoals linnen, kwam weinig voor. In de omgeving van Aken is het beeld vergelijkbaar.

Spinnen was niet alleen nevenactiviteit en bijverdienste, maar voor veel mensen, vrouwen én mannen, hun beroep. Op basis van gegevens voor Wittem (graafschap c.q. gemeente) is te concluderen dat het spinnen als huisnijverheid daar in de periode van 1776 tot 1796 sterk toenam. In sommige plaatsen in het onderzochte gebied (Epen, Mheer) vormde spinnen gedurende een korte periode, tot de introductie van spinmachines, de voornaamste arbeid voor 15 tot zelfs meer dan 20 procent van de bevolking van twaalf jaar en ouder. Mannen vormen bijna de helft van de in de inwonerslijsten vermelde spinners (m/v). Hun aandeel verschilde echter sterk van plaats tot plaats. Voor zover spinnen voor vrouwen hun hoofdactiviteit was, bood spinnen werk aan alleenstaande vrouwen, ongehuwd of weduwe. Gehuwde vrouwen en dochters worden in de inwonerslijsten zelden als spinster vermeld, maar zij vormden waarschijnlijk, met spinnen als nevenactiviteit, een belangrijke additionele groep spinsters, die het aandeel van de vrouwen in dit werk overheersend maakte ten opzichte van de toch aanzienlijke groep mannen.

Spinnen was in de economische regio niet alleen werk voor het platteland. In het dorp Vaals worden weliswaar nauwelijks spinners vermeld, maar het aantal spinners in Aken enurtscheid was een veelvoud van dat in het onderzochte landelijke gebied. Dat opdrachtgevers werk naar het platteland verplaatsten vanwege lagere kosten is daarom twijfelachtig. De opkomende mechanisatie van het spinnen lijkt het platteland in het onderzochte gebied als eerste te treffen.

Spinnen als huisnijverheid kende in het onderzochte gebied een opvallend ongelijke geografische spreiding. In sommige plaatsen, zelfs binnen één gemeente, waren verhoudingsgewijs veel meer mensen actief als spinner (m/v) dan elders.

In sommige gemeenten worden zelfs helemaal geen spinners geteld. Er lijkt sprake van een zekere correlatie met het aandeel van de veeteelt in de agrarische activiteiten. Waar veeteelt een groter belang had, kozen ook veel mannen voor het spinnen, niet als nevenactiviteit maar als beroep. Uitzondering op die regel is alleen de gemeente Mheer, waar akkerbouw domineerde, maar het aantal spinners en spinsters opvallend hoog was. De verklaring voor het veel voorkomen van spinnen als huisnijverheid in gebieden met veeteelt moet waarschijnlijk gezocht worden in minder werkgelegenheid in de agrarische sector voor dagloners. In door akkerbouw gedomineerde gemeenten vormde het spinnen blijkbaar in de meeste gevallen geen aantrekkelijk hoofdberoep voor mannen, en was het ook in beperktere mate aantrekkelijk voor alleenstaande vrouwen.